

Östbuletinen

Nr. 3, 2013, årgång 17

Innehåll:

Besök i det andra Ryssland <i>Ann-Mari Sätre</i>	2
Herta Müller och den antikommunistiska kritiken i Rumänien <i>Anamaria Dutceac Segesten</i>	8
Homosexualitetens historia i Ryssland (Recension) <i>Anders Fogelklou</i>	13

*Sällskapet för studier av Ryssland,
Central- och Östeuropa samt
Centralasien*

Besök i det andra Ryssland

Ann-Mari Sätre, docent, universitetslektor och forskare vid Centrum för Rysslandsstudier, Uppsala universitet (UCRS)

Gorbatjovs glasnost åstadkom en oerhörd förändring när den öppnade upp samhällena i hela Östeuropa och följdes av Berlinmurens fall och Sovjetunionens upplösning. Men det dröjde innan reformeringen av den ryska ekonomin tog fart. När detta skrivs har det gått drygt ett kvarts sekel sedan Gorbatjov började signalera att sovjetsystemet skulle reformeras och mer än 20 år sedan Sovjetunionens sammanbrott. Det väcker frågor om politiken givit resultat. Hur påverkas människorna i Ryssland av reformerna? Hur upplever de förändringarna?

Jag har försökt att skapa mig en bild av vad som händer lokalt, vilka processer som är igång utanför storstäderna. Det började med att jag skulle följa upp ett SIDA-projekt som syftade till att stärka lokalsamhället och människors möjligheter till egen försörjning i landsortsregionen Archangelsk för tio år sedan. Enskilda individer skulle också få hjälp att starta företag. Jag har följt utvecklingen i tre kommuner där sedan dess genom besök nästan varje år. Sedan 2010 har jag också varit med i ett ryskt projekt som syftar till att hitta vägar ut ur fattigdom i Nizjnij Novgorod-regionen. I bagaget har jag även många tidigare resor till forna Sovjet och det nya Ryssland,

samt drygt 25 års forskning om Sovjet och Rysslands ekonomiska omvandling. Den här artikeln bygger främst på iakttagelser från Archangelsk.

Resor till tre kommuner

Den som besökt storstäderna Moskva och Sankt Petersburg ser snabbt att mycket har hänt. På ytan är gatubilden förändrad, åtminstone längs de större gatorna. Jämför bokhandlarna på sovjettiden med de som finns idag, jämför skyltfönstren, restaurangerna eller mataffärerna. Även på mindre platser har affärerna fyllts med varor. Det finns både gamla och nya fasader. Men bilderna varierar ändå. Vad som skiljer 'supermarkets' i Archangelsk från de svenska är expediterna med sina söta små hättor och de många vakterna, men annars känner man sig nästa som hemma. Det är bara att ta en kundvagn och lassa i.

På den lilla parallellgatan i Archangelsk flyttades jag hundra år tillbaka i tiden. Här såg det ut som i forna tiders handelsbod. Allt såldes över disk, socker, salt och karameller i lösvikt. Vågen och kulramen stod på disken. I de mindre byar jag besökte kändes det som om tiden stått still. Här fick människorna klara sig med utedass eller hål i golvet och utan rinnande vatten. På lördagar badade man i bastun och på söndagar tvättade man kläder där.

I byn Sjangali med runt 5000 invånare sade vår hyresvärd att kanske tio procent har rinnande vatten och vattentoalett. Även på myndigheter och på kulturhuset fanns vatten i

hinkar och torrdass i form av hål i golvet. Man såg karlar bära vatten och kvinnor som sopade golvet och skötte samovaren. Kolchozen som fanns här är stängd, men det finns korvtillverkning och en mjölk-
läggning, ett bageri, kulturhus, affärer, skola och sjukhus.

Det var lika krångligt att registrera oss vid alla resorna och det var nya regler varje gång. De gamla sovjetvindarna flåsade oss i nacken, med osäkerheten om vad som gäller. Vi stannade alltid på samma bensinmack i ödemarken när vi reste mellan kommunerna. Det var enda stället där man kunde få i sig något på vägen. Det var bovetegröt och rödbetssocker, vita spetsgardiner, en teve i hörnet och hurtig musik. År 2006 hade de nya spritförsäljningsreglerna fått effekt – spritflaskorna var försvunna från hyllorna.

Vid det besöket behövde vi inte oro oss för snön, men när vi var där 2003 och 2005 var det vinterväglag. Vår chaufför brandmannen sade att han inte hunnit sätta på vinterdäcken ännu. Men han hade aldrig haft vinterdäck, utan körde med 'året-runt däck'. Vår chaufför gången innan, Boris, hade inte heller vinterdäck. Istället för spolarvätska som han inte heller hade kastade han snö på vindrutan emellanåt. Vi körde utan registreringsskyltar, eftersom bilen skulle säljas till våren. Det var bara plogat på ena vägshalvan, vi mötte många stora timmerbilar och vår bil saknade säkerhetsbälten.

De tre kommunerna är alla landsortskommuner, men en ligger i utkanten

av Archangelsk med dess 350 000 invånare. Närheten till en så stor stad skulle kunna innebära fördelar för den som vill bli företagare. Några sådana fördelar har jag dock inte kunnat märka. En av de andra kommunerna, Vinogradskij, ligger väldigt mycket vid sidan av och kommuncentret med 6-7000 invånare ligger 30 mil från Archangelsk vid vägen mellan Moskva och Archangelsk. Men tåget passerar inte här. En by på andra sidan floden är isolerad under några veckor vår och höst när isen är för svag och det inte går att ta sig över med båt. Det stoppade vårt besök i byn i november 2003. Tre år senare gick det bättre. I den byn finns fortfarande affär, skola, sjukstuga och bageri. De flesta som bor där lever på hushållens egen produktion. Vi träffade borgmästaren och kulturchefen, två kraftfulla kvinnor som berättade om utvecklingen i kommunen, hur de försökte hjälpa folk i byarna och stimulera till företagande.

Jag kunde inte se några större skillnader när det gäller möjligheter och hinder för nyföretagare i de tre kommunerna. Vild kapitalism och gammal byråkrati verkar existera sida vid sida. Kanske var den kvinnostyrda kommunen mer intresserad av byutveckling. Kulturchefen engagerade sig i att hjälpa kvinnorna att utveckla sina idéer kring kulturell turism. Möjligen var dessa kvinnor mer inriktade på överlevnad och jobbskapande än sina manliga kollegor i de två andra kommunerna, som satte mer på tillväxt via de stora företagen.

En skräckbild som några lyfter fram är att all skog kommer att vara slut om några år och att alla kor kommer att slaktas. Andra är mer optimistiska. Trots att de inte litar på politiken, lagen, myndigheter och folk utanför släkten eller den närmaste vänkretsen försöker enskilda individer starta företag. Men utvecklingen har gått mot att ett fåtal dominerar scenen, och mer eller mindre stiftar sina egna lagar, medan politikerna inte har mycket att sätta emot. Så länge de lokala bygdernas söner har kontrollen finns ändå ett visst hopp. Kanske har de hjälpt till att hålla undan den värsta misären i omvandlingarnas spår och bidragit till att nya utvecklingsmönster med nya möjligheter till lönearbete för lokalbefolkningen.

Det finns de som säger att Ustianskij kommun bara är intresserad av att samarbeta med de största företagen och en borgmästare medger att han 'ser genom fingrarna' om de ger något tillbaka. De stora företagen kan han lita på, de överlever. Några få stora företag kräver mindre byråkrati än många små. De stora betalar skatt, skapar arbete åt folk och ingår i viktiga nätverk. Möjligen gynnas stora företag styrda av män på bekostnad av små drivna av kvinnor. Förändringen från en centralt styrd politik mot lokalt självstyre kan leda till att de lokala politikerna blir ännu mer beroende av de stora företagen och till att fåtalsväldet får starkare grogrund.

En del företag har skapat jobb i skogen de fått, andra gör tvärtom –

de skär ner på antalet anställda. Ett högre arbetskraftsdeltagande skulle behövas, men detta förmår inte den lokala politiken skapa. Det krävs också en aktiv central politik om befolkningen i byarna ska hålla näsan över vattenytan. Risken är att kommunerna litar för mycket på obetalt, frivilligt arbete, och att kvinnor går från betalda jobb som anställda till obetalda arbetsinsatser i byarna. Även om några kvinnor lyckats bygga upp egna företag, fortsätter många kvinnor att lösa vardagsproblemen på det sätt de alltid gjort – de använder de överlevnadsstrategier de är vana vid. Omvandlingen antas skapa stora inkomstskillnader och rycka undan skyddsnäten för de svagaste grupperna. Utvecklingsvägen drabbar konsumtionen för många, hushållen måste hitta nya lösningar för att få inkomster när de förlorar jobben. Men problemen för kvinnorna som startar företag beror ofta mindre på bristande förmåga hos dem än på omgivningens oförmåga att anpassa sig till de nya vindarna.

När jag tittar närmare på siffrorna i en av kommunerna, Ustianskij, märker jag att utvecklingen inte är entydig. Arbetslöshetssiffran på två-tre procent omfattar egentligen bara kommuncentret, och på kommun vet man inte hur situationen utanför huvudorten ser ut. Gissningar om 60-70 procents arbetslöshet i olika byar framkommer i intervjuerna. De byggs på vetskapen att fabriker och kolchozer i trakten avskedat folk eller slagit igen och man räknar in alla som saknar anställning. De 60-

70 procenten skulle därmed innehålla både självanställda, de som driver oregistrerade verksamheter och de som driver självhushåll. Med några djur, lite mark, låga levnadsomkostnader i övrigt och lokal bytsekonomi går det att klara sig utan lönearbete. Men några utsvävningar finns det inte utrymme till då. Med de mögelansatta husen på trekvart, dåliga vägar och utan moderna bekvämligheter och med tvätt i vaken på vintern förefaller livet hårt inte minst jämfört med livet på den svenska landsbygden.

Att bygga ny utveckling från lokal nivå

SIDA-projektet startade 1999. Jag blev indirekt inblandad i samband med att några nyckelpersoner på ryska sidan besökte Sverige. Jag hade en diskussion med en av de drivande ryska deltagarna om möjligheterna med den så kallade tredje sektorn. Vi talade om vilken betydelse den kan ha vid sidan av offentlig och privat sektor.

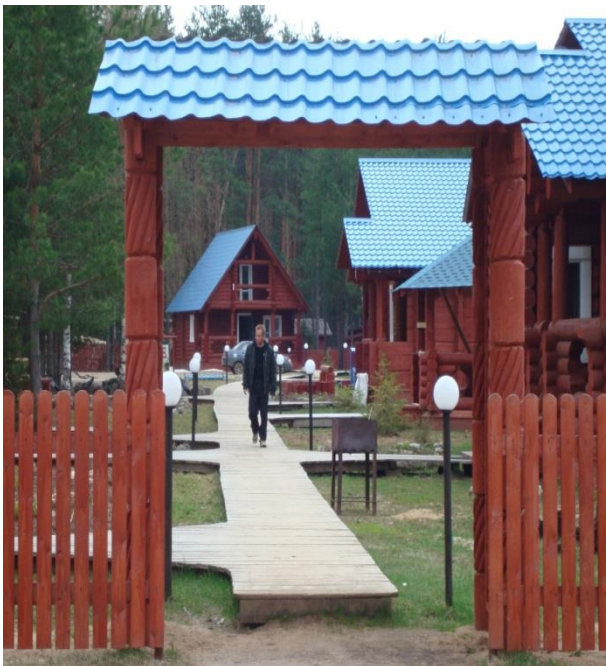
När jag gjorde jämförelser mellan Sverige och Ryssland blev han känslös och talade upprört om hur allt i Ryssland numera hörde till den fjärde sektorn, den kriminella. Han gav en nattsvart bild över läget, utvecklingen och framtiden i Ryssland. Han blev argare och argare när jag försökte lyfta fram några tecken på ljus i mörkret. Men när de andra ryssarna var med hade han en annan framtoning. Själv kände jag starkt att hans bild inte var särskilt osannolik. Jag har ofta under de många år jag följt utvecklingen i Sovjet och Ryss-

land upplevt malande skräckkänslor över vart detta land är på väg.

Även om staten, militären och maffian är så sammanflätade som många säger, finns väl ändå utrymme för alla människor som bara vill ha ett gott liv utan maktambitioner? Hur kan möjligheterna som omvandlingen fört med sig skapa en god framtid? Att bygga en delvis ny utveckling från lokal nivå borde väl ändå vara möjlig. Det var det som var ambitionen med SIDA-projektet. 15 personer var med i projektet. Några har jag träffat en gång, andra flera gånger. Projektet innehöll utbildning i företagande, inklusive hjälp med att skriva affärsplaner, vilket gjordes 2002, lagstiftning, studieresa till Sverige, där de besökte soloföretagare inom samma bransch. En av de fyra som driver företag när detta skrivs, textilföretagarskan, har drivit och utvecklat detta sedan 1993. Själva produktionen sker i hembyn Oktiabrskij, där har hon en butik. Sedan 2010 har hon även en butik i Vologda. (bild 1).

En annan kvinna fick äntligen sitt företag för 'enskilt boende' registrerat 2006, vi tillhörde då hennes första gäster (bild 3). En kvinna lyckades efter lång kamp registrera sin vidareförädling av bär och svamp 2007, men i sin dotters namn (bild 2).

En av männen som 2003 lyckats starta ett rysk-svenskt skogsavverkningsföretag med en svensk kompanjon hade efter några turer med olika företag fått näringsförbud på

tre år. 2012 var han tillbaka i företagsbranschen. Några av de andra som försökt få sin verksamhet registrerad driver dem oregistrerade, utan tillstånd. En av männen hade gått bort 42 år gammal. En av kvinnorna är sedan 2010 vice borgmästare. En kvinna hade flyttat till Sankt Petersburg.

Vad har hänt på senare tid?

Ja, om vi börjar på kommunadministrationen i Ustianskij får jag veta att de nu har en ung manlig borgmästare (*glava*), Dmitrij Gajdykov och en ny kvinnlig vice med ansvar för kultur, idrott och sociala frågor, Olga Isjemtseva, en av deltagarna i SIDA-projektet, och tidigare chef på kulturhuset. Den tidigare vicesen har blivit 'kulturminister' på regionnivå. Det var intressant att höra olika åsikter kring valet av denne nye *glava* över Kapustin. Några är positiva, andra anser att denne nye inte kan något, inte driver något, och att han blev vald bara för att folk inte ville ha tillbaka Kapustin som hade denna post vid mitt första besök i kommunen år 2003. Jag minns att Kapustin då hade de gamla politrukerna emot sig som arbetade för Förenade Ryssland: När vi träffade honom 2008 talade han om att han till slut gick med i partiet eftersom detta underlättade för honom som företagare. Jag får höra att den nye *glava* inte är med i partiet, lite intressant att detta inte hindrade honom från att bli vald. Sen var det han som övertalade Olga att acceptera jobbet som vice. Precis som sin företrädare kommer hon från kultursfären. Hennes företrädare,

som jag träffat flera gånger, senast 2008, har alltså lyckats få det jobb hon hoppades få, när hon insåg att 'folket inte var redo för en kvinnlig glava i kommunen', som hon sa då. Vi har ringt Sergej och bett honom möta oss, men Olga kommer också till tåget med sin chaufför för att hälsa oss välkomna. Hon är väldigt fint klädd, med höga klackar där i grässlätten, hon är mån om att göra upp ett givande program för oss.

Nu är Darja som driver turistverksamhet äntligen registrerad som ägare till marken, och därmed till alla åtta husen hon har för uthyrning. Det är viktigt för henne, en del av osäkerheten är borta, nu har hon också möjlighet att sälja ett enskilt hus om hon skulle vilja. De har en buffert nu. Varje hus är registrerat för sig. Jag ser att det blivit några extra hus sedan sist, och att det finns ett fint rött staket som avskärmar själva stugområdet från marken intill. Darja har fått sitt fjärde barn. Jag upplever att de har väldigt många anställda, ungefär som på Sovjettiden. Darja löser den egna familjens behov av både matlagning, tvätt, hantverkare, barnpassning och bilreparationer inom ramen för sitt företagande. En av de anställda är även 'extramamma' till yngste sonen, hon finns till hands dygnet runt. Darja tycker att det är lagom nu, att hon känner sig nöjd med att ha positionerat sig lite mitt emellan, konceptet är att det ska vara enkelt men bekvämt. 'Det här passar inte de som vill ha guld', säger hon. Men vägen dit genom skogen är fortfarande lika dålig, kommunen vill

inte betala. Ingen är heller registrerad som privat ägare till vägen, därför händer inget.

Jag möter ofta uppfattningen att 'det finns ingen anledning att spara idag i Ryssland'. 'Vi lever för dagen', säger de. Sergej, vår chaufför, tycker att staten bör stödja lantbruket, marken som tidigare användes till odling har förvandlats till öppen mark. 'Det är enklare att avverka skog, då blir det pengar direkt, man hugger och säljer. Men jordbruk kräver lite arbete först, sen kan det kanske bli något, men nu vill ingen vänta'. Det finns fortfarande inget mejeri i kommunen. En politiker på den lägsta lokala nivån anser att det beror på att männen som planerade för det inte hade tillräckligt tålamod, 'om det hade varit kvinnor skulle det ha blivit', säger hon.

Jag vill försöka förmedla min bild av dagens Ryssland, den där speciella blandningen av /Sovjetmentalitet varvat med ohejdat entreprenörskap, 'business po-russki' och 'russkaja demokratija'. De intryck jag bär med mig handlar mycket om elände, hopplöshet och hänsynslöshet. Men det finns också många ljuspunkter, de som hittar vägar att tråckla sig förbi olika hinder, och så mitt i allt detta: alla dessa fantastiska människor som gör det omöjliga möjligt!

Fotona är tagna av författaren. Vissa personers namn är fingerade på deras begäran.

Herta Müller och den antikommunistiska kritiken i Rumänien

*Anamaria Dutceac Segesten,
biträdande universitetslektor i
Europastudier, Lunds Universitet*

I 2009 tilldelades Nobelpriset i litteratur den tysk-rumänska författarinnan Herta Müller. Som regimkritiker i 80-talets Rumänien upplevde Müller det kommunistiska förtrycket väldigt personligt, och dessa erfarenheter fortsatte spela en central roll i hennes författarskap också efter 1989. När hon tog emot Nobelpriset var hon sedan länge känd för sin antikommunistiska hållning och för sitt fördömande av de samtida rumänska politiska och intellektuella eliterna som hon anser alltför blyga i att distansera sig från det kommunistiska förflutna.

Med denna text vill jag undersöka den ambivalenta attityden mot tilldelningen av Nobelpriset till Herta Müller som kom till uttryck i Rumänien. Jag hävdar att reaktionerna återspeglar både allmänhetens och elitens tveksamhet i att kritiskt engagera sig i Rumäniens nutidshistoria. Jag ifrågasätter också effektiviteten i Müllers kompromisslösa attityd. Den mer allmänna frågan är om de tidigare antikommunistiska dissidenterna fortfarande är i stånd att mobilisera en offentlig reaktion efter att de auktoritära regimerna har förlorat makten.

Medieanalys

Denna studie har ett tvåfaldigt fokus. Å ena sidan undersöker jag den rumänska kulturelitens svar på tilldelningen av Nobelpriset till Müller genom att studera några av de viktigaste publikationerna för den rumänska litterära och intellektuella elit. Att analysera den kulturella pressen är viktigt eftersom den fångar de intellektuella rösterna, de som Müller anser som ansvariga för demokratiseringsprocessen. Dessa är samtidigt rösterna som Müller kritiserar för deras brist på moraliskt ledarskap. Från den stora mängden tidningar, magasin och veckopublikationer som utgavs i Rumänien runt 2009 har jag valt ut följande veckopublikationer från den kulturella pressen: *Art Act Magazin*, *Idei i Dialog*, *Observatorul Cultural* och *Revista 22*. Dessa tillhör de bäst kända och de med störst upplaga. Jag har studerat varje publikations elektroniska innehåll i veckan efter Herta Müllers Nobelprisvinst. I studiet har jag inkluderat endast de tidningar som publicerat en eller flera artiklar som särskilt kommenterade tilldelningen av Nobelpriset till Herta Müller, och har beslutat att inte tolka de fall som bara mycket ytligt behandlade denna fråga.

Å andra sidan analyserar jag den mer allmänna reaktionen på Müllers Nobelpris genom att inkludera artiklar från de största rumänska dagstidningarna (online-upplagor) publicerade på och omkring det datum då annonsen blev offentliggjord (8 oktober 2009). En överblick

över tidningsartiklarna hjälper oss skissera den allmänna ramen för diskussionen omkring förra regimen och potentialen för att hantera ett traumatisk kollektivt minne. För detta ändamål hänvisar jag till följande dagstidningar: *Adevarul*, *Cotidianul*, *Evenimentul Zilei*, *Gândul*, *Jurnalul National* och *Romania Libera*. Enligt den rumänska myndigheten för pressgranskning (BRAT) är dessa dagstidningar i topp tio av landets mest lästa, med *Adevarul* i tredje position, *Jurnalul National* i femte, *Romania Libera* i sjunde, följda av *Evenimentul Zilei* och *Gândul* på de nionde och tionde platserna. Alla publikationer som ingår här har en nationell spridning och är baserade i Bukarest.

Veckotidningarnas upplagor är svårare att analysera på ett jämförande sätt eftersom BRAT inte innehåller statistik om dessa publikationer. *Revista 22* ägs av en av Rumäniens första civilsamhällsorganisationer, Gruppen för social dialog (GDS), som har varit en aktiv deltagare i den offentliga debatten om hur kommunismen minns (eller borde minnas). Enligt sin egen beskrivning startades GDS av ”dissidenter och tänkare som inte var komprometterade av kommunistregimen”. *Idei i dialog* var en veckotidning som publicerades av en ledande offentlig personlighet, Horia Radu Patapievici, även han känd för sin antikommunistiska hållning. Publikationen upphörde att existera år 2010 på grund av sin svaga ekonomiska situation. *Observatorul Cultural* är ett privat initiativ av

affärsmannen George Musat och har i redaktionskommittén några av de liberala tänkare som även skriver för *Revista 22*. *Art Act Magazine*, den nyaste på listan, är ansluten till teatern *Art Act* och delar några av sina medarbetare med *Observatorul Cultural*. Detta ger bevis för den rumänska kulturella pressens begränsade storlek och på de starka länkarna som existerar bland dem som bidrar med artiklar. Allmänt tenderar skribenterna att befinna sig nära mitten av det politiska landskapet.

Herta Müller som motståndare till Ceausescuregimen

Herta Müller var en av de få rumänska regimotståndarna under Ceausescus styre. Hennes position var ovanligt komplicerad även för en dissident. Hon tillhörde den tyskspråkiga minoriteten i Banatregionen (sydvästra Rumänien) och betraktades därför med misstänksamhet av den nationalistiska regeringen i Bukarest. Att hon hade en far som tjänstgjorde i Waffen-SS under andra världskriget förbättrade inte hennes situation. Dessutom ingick hon i Aktiongruppe Banat, de tyskspråkiga författarnas organisation som stödde minoriteters kulturella rättigheter, något som placerade henne på regimen lista över ”icke önskvärda” personer.

Från sin allra första roman, *Niederungen*, publicerad 1982, till hennes senaste, *Atemschaukel* (Andningsgunga) (2009), reflekterar Müller över den komplicerade relationen mellan individen och en förtryckande regim. Hemliga polisens påfal-

lande närvaro – deras hot, förföljelse, den eviga övervakningen – visas tydligt i hennes prosa. Diktaturtemat genomsyrar hela hennes arbete.

Hon säger i en kommentar: ”Jag levde i en diktatur. Detta är ett tema som jag inte väljer, men som utgör en del av min biografi. Jag misstänker att om jag inte hade vuxit upp under Ceausescus diktatur, skulle jag ha skrivit om andra ämnen. Men man skriver om personliga erfarenheter ... Det finns extrema upplevelser som tvingar dig att skriva om dem”.

Herta Müller är onekligen en författare som inte drar sig för politiken. Hon svarar i en intervju på frågan om hon kombinerar litteratur och politik med ”utan tvekan” hänvisande till hennes medlemskap i Aktiongrupp Banat. Hon beklagade samtidigt bristen på motståndaktiviteter under Ceausescus era.

Müller definierar som sin plikt att ständigt påminna den rumänska publiken och hela världen om de brott som diktaturen har begått. Denna attityd är grundad i författarens moraliska integritet och i hennes explicita önskan att respektera och bevara minnet av alla regimens offer. Dessutom har hennes krav på en utrensning av statstrukturerna endast blivit tydligare och starkare sedan hon fick Nobelpriset, som har ökat hennes synlighet och låtit hennes röst nå längre. Till exempel i april 2010, under ett besök i Bryssel, tog Müller upp frågan om EU:s förslappade krav på de nya medlemslän-

derna att hantera sitt kommunistiska arv, och kallade Unionen ”naiv”.

I synnerhet var och är Müller bekymrad över den tidigare hemliga polisens inverkan på dagens politik och ekonomi i Rumänien. I hennes litterära texter är Securitate nästan alltid närvarande som en hotfull skugga eller som aktiv deltagare i sina karaktärers liv; Securitate är förebud om rädsla, skräck och död, och när dess företrädare dyker upp är man säker på att problem är inte långt borta. Ett talande exempel visas i *Herztier*, där Securitate-tjänstemannen Piele tar huvudaktörerna till förhørsrummet i syfte att förödmjuka och skrämja dem: Kurt tvingas äta pappret på vilket en förment komprometterande dikt står skriven; Edgar tvingas ligga helt stilla under överinseende av en polishund, och Georg beordras att ligga ner på golvet med armarna vridna bakom ryggen. Piele förhör också den anonyma kvinnliga berättaren, kallar henne ett ”dåligt frö” som bör, och kanske även ska, dränkas. Vid ett annat tillfälle i boken måste berättaren klä av sig framför Securitate-mannen som alltid avbildas tillsammans med sin hund.

Det värsta verkar vara inte terrorn i sig, utan det faktum att dissidenten var ensam, isolerad – då och nu. Müller säger: ”de rumänska intellektuella var [i 2004] lika ointresserade av att öppna de hemliga filerna som de var i alla krossade liv runt dem, eller i de nya informella avtalen mellan de

politiska partiernas högsta chefer och hemliga polisens tjänstemän”.

Reaktioner i kulturmedierna

Det viktigaste temat som präglar reaktionen till Herta Müllers Nobelpris har att göra med den nationella tillhörighetens komplexitet. Kan den rumänska kulturen göra anspråk på internationell berömmelse genom tilldelningen av ett Nobelpris till en tyskspråkig författare som har skrivit de flesta av sina arbeten utomlands och som är mycket kritisk till sitt födelseland?

Ett veckomagasin, *Revista 22*, är trubbigare och mer kategoriskt när den ironiskt frågar: ”Ska vi tacka den allestädes närvarande Securitate eftersom det gjorde hennes liv till en mardröm och därmed så gott som skapade materialet för en Nobel?” Tidningen hävdar att det enkla faktum att Herta Müller är besatt eller skräckslagen av sin rumänska erfarenhet inte räcker för att göra henne till en representant för rumänsk litteratur. Att blott fem av hennes 20 verk skrivna i Tyskland har översatts till rumänska visar hur begränsad hennes koppling till dagens Rumänien är. Detta Nobelpris är således ingenting för rumäner att vara stolta över: det är ett ”slag i ansiktet” och en påminnelse om deras feighet som står i kontrast till Müllers egen rättfärdighet.

En annan fråga som ställs i de intellektuellas diskussion om Herta Müller är hur man ska hantera den problematiska historien. Müllers ”envishet att minnas” sätter henne i samma tradition som Förintelseför-

fattaren Elie Wiesel, en annan rumänskfödd författare som skrev i exil, eller Alexander Solzjenitsyn. Precis som de, ”firar [Müller] ett minne som besegrar döden själv”. *Revista 22* hävdar att den bästa effekten som Müllers utmärkelse kan ha på den rumänska offentliga debatten är att inte smickra det nationella egot, utan, tvärtom, att ständigt påminna om de moraliska normer man bör observera.

Reaktioner i dagstidningarna

En snabb blick på de stora dagstidningarnas förstasidor publicerade den 9 oktober 2009 avslöjar att nyheten om Müllers Nobelpris var högst uppmärksam. En majoritet (sex av tio) av tidningarna tog upp nyheten som sin topphändelse. Reaktionen på Herta Müllers pris är desamma i både kulturmedierna och i dagstidningarna. Den viktigaste frågan handlar om Müllers nationella tillhörighet: kastar hennes utmärkelse ett ljus även på hennes födelseland? Emellertid är bemötandet av denna fråga i dagstidningarna mer varierad än den som finns i kulturtidskrifterna.

Adevarul hade förmodligen den mest dramatiska rubriken: ”De gav oss en kung, vi gav dem en drottning” – en referens till ”inhandlingen” i mitten av 1800-talet av den tyskspråkiga prins Karl I av Hohenzollern till den rumänska tronen. På motsvarande sätt hade Rumänien nu förärat tyskarna en nobelpristagare. Detta placerar Herta Müller stadigt på rumänsk mark, och tolkar hennes påtvingade exil 1987 som en gåva

till den tyska staten. De exakta villkoren för affären är bättre beskrivna i artikeln, där författaren nämner den svåra affären Ceausescu gjorde med den västtyska staten då etniska tyskar mer eller mindre köptes av Förbundsrepubliken och fick lov från Bukarest att emigrera mot en summa pengar per huvud.

De flesta tidningarna räknar Müller bland andra exilrumänska Nobelvinnare, på samma sätt som *Evenimentul Zilei*, som skriver: ”Detta är det tredje Nobelpris tilldelat en rumän efter George Palade 1974 och Elie Wiesel 1986”. Ett annat tema som visas är Müllers relation med den förra regimen. Titlarna säger: ”Herta Müller – Ett Nobel mot Securitate” (*Romania Libera*), ”Herta Müller: Securitate gjorde mitt liv bittert” (*Adevarul*), ”Herta Müller i dialog med Securitate” (*Evenimentul Zilei*); ”Antikommunismen har ett dånande namn denna torsdag: Herta Müller. Ett Nobelpris för tidigare lidande” (*Cotidianul*).

Mest intressant var reaktionen från gamla Securitate-anställda, som ursprungligen hade kritiserats i pressen. Bara ett par dagar efter presskonferensen i Stockholm öppnade *Adevarul* med en annan skopa: en intervju med en före detta agent som hade varit ansvarig för att spionera på Herta Müller.

Radu Tinu, tidigare vice-chef för ett regionalt Securitatekontor, ventilerade sina åsikter som fick mycket plats i *Adevarul* och som senare kommenterades även i andra publikationer. I intervjun förnekade

överste Tinu allt missbruk, inklusive genomförandet av husrannsakingar. I stället förolämpade han öppet författaren som kallades ”ful”, anklagades för att ”röka som en skorsten” och påstådes lida av ”psykos”, när hon beskrev sina erfarenheter med den hemliga polisen. Han gick vidare och hävdade även att hon inte var illa behandlad, inte avkläddes av en hemlig polistjänsteman och att hennes första bok aldrig var censurerad. I en annan intervju med Deutsche Welle fortsatte Tinu att beskylla Müller genom att hävda att hon är psykiskt skadad på grund av sin olyckliga barndom. Müllers reaktion i en intervju från tidigt 2010 var att uttrycka ilska över att Tinu hade en aktningsvärd och ekonomiskt givande anställning på ett försäkringsföretag i stället för att stå inför domstol. Självaste faktum att Tinu tryggt kunde göra sådana uttalanden stöder Müllers farhågor om att den gamla hemliga polisen lever ett nytt liv i dagens Rumänien.

Man kan dra slutsatsen att de rumänska medierna var ambivalenta i sina reaktioner till Herta Müllers Nobelpris. Å ena sida ville de glädja sig över att en rumänsk-född författare har fått den stora äran. Å den andra sidan var de obekväma med att betrakta henne som rumän. Den mest problematiska frågan var hanteringen av den kommunistiska eran. Herta Müllers uppfordran att vara kritiska mot förra regimen och dess arvtagare (särskilt den hemliga polisens tjänstmän) passade inte särskilt väl för den intellektuella

eliten och inte heller den allmänna publiken. Därför kan man mena att dissidentens roll i det postkommunistiska samhället är mycket reducerad trots sin höga moraliska ställning.

Den här texten är en kortare version av ett kapitel publicerat på engelska. "The Aftermath of Postcommunist Dissidents: the Case of Herta Müller", i *Imagining Mass Dictatorships. The Individual and the Masses in Literature and Cinema*. Michael Schoenhals and Karin Sarsenov (ed.), Basinstoke: Palgrave MacMillan 2013.

Homosexualitetens historia i Ryssland

Anders Fogelklou, professor emeritus

Recension av: Homosexual Desire in Revolutionary Russia. The Regulation of Sexual and Gender Dissent University of Chicago Press, 2001, 392 s.

Minnet är alltid kort. Från ett historiskt perspektiv har manlig och kvinnlig homosexualitet setts som en social avvikelse i alla europeiska och utomeuropeiska stater. Först år 1967 blev samkönat, manligt sex avkriminaliserat i England och Wales. Margaret Thatcher som hade röstat för avkriminaliseringen, förbjöd 1987 lärarna att likställa homosexuellt beteende med heterosexuellt. Bestämmelsen togs bort år 2000 och blev aldrig tillämpad.

Den nya ryska antihomosexuella lagstiftningen som genomtrumpats av Putin är inte i första hand avsedd att

bli tillämpad utan är en signal till samhället. Den är ett cyniskt försök att nå popularitet genom att vädja till den utbredda homofobin i Ryssland. Massans instinkter väger tyngre än skyddet för en liten, utsatt minoritet, resonerar Putin.

I bestämmelsen som är en del av lagstiftningen om "administrativa förseelser", inte strafflagen, bestraffas med böter den eller de som propagerar för "... icke-traditionella sexuella förhållande bland minderåriga ... i syfte att skapa hos minderåriga icke-traditionella sexuella attityder, föreställningar om icke-traditionella sexuella förhållandens attraktivitet." Böterna för juridiska personer, t.ex. LGBT-organisationer, som påstås ägna sig åt denna propaganda kan bli mycket betungande. Som lagstiftningsprodukt är bestämmelsen tekniskt erbarmlig eftersom den inte klart beskriver den handling som det inte är tillåtet att propagera för.

Bestämmelsens rubrik "Propaganda för icke-traditionella sexuella former bland minderåriga", är en eufemism, som om homosexualiteten i Ryssland och annorstädes inte hade någon historia eller tradition. Denna föreställning vederläggs med emfas om man läser Dan Healeys imponerade och väl genomarbetade arbete *Homosexual Desire in Revolutionary Russia*. Boken har undertiteln *The Regulation of Sexual and Gender Dissent*. Man kan ifrågasätta användandet av ordet "dissent" i titeln som är motsatsen till begär, "desire", men Healey tycks anse att det förverkligade begäret är ett uttryck för ett

medvetet icke-konformistiskt handlande.

Eftersom homosexualitet överallt har setts som en anomali har lagstiftning och lagstiftningsdiskussioner, polisrapporter, domstolsprotokoll och medicinska utlåtanden varit viktiga källor för att belysa den manliga och kvinnliga homosexualitetens historia. Så är också fallet i Healeys bok. Den ryska och sovjetiska psykiatris och rättsmedicinens diagnostisering och klassificering av manlig och kvinnlig homosexualitet och den tsarryska och sovjetiska statens handhavande av denna undångömda minoritetsgrupp mot bakgrunden av det ryska samhällets modernisering och de dramatiska omvälvningarna efter 1917 intar en central plats i boken.

I boken beskrivs den framväxande manliga homosexuella subkulturen i Ryssland före 1917 som också fick litterära uttryck; därefter analyserar författaren avskaffandet av kriminaliseringen av homosexuella handlingar 1922 och ser denna som en del av den sexuella emancipationen. Stalins återinförande av kriminaliseringen av samkönad manlig sexualitet *muzjelojstvo*, (mansligg eller sodomi) 1934 behandlas ingående. Avskaffandet 1993 av förbudet mot *muzhelojstvo* får en ganska kortfattad beskrivning. Här kunde Healey ha tillagt att ett av villkoren för Rysslands inträde i Europarådet var att homosexualitet skulle avkriminaliseras.

Ryssland kriminaliserade manligt samkönat sex 1835 men få personer

blev föremål för rättegång. Som i andra europeiska länder tilldrog sig ofta manligt samkönat sex under ojämlika förhållanden under 1800-talet och början av 1900-talet. Unga män som tjänare, drängar och kuskar hade förbindelser med sina uppdragsgivare. Särskild vikt fick de offentliga badhusen där personalen sålde sexuella tjänster till kunderna. En ”banja”, en bastu, är ju en del av den ryska traditionen som under tsartiden fick också betydelse som homosexuell mötesplats. Särskilt i Sankt Petersburg var badhuset viktigt. Poeten Michail Kuzmin skildrar i sin dagbok hur han blev förtjust i ett bastubiträde som erbjudits honom. Eftersom diktaren var fattig fick han kredit men återvände flera gånger till badhuset för nya möten med biträdet. I romanen *Krylja* (Vingar) 1905 förespråkade Kuzmin öppet homosexuell utlevelse. Det var den första romanen i den genren i Europa. Peter Tjajkovskij ifrågasatte inte heller sitt homosexuella begär utan träffade diskret olika män i Ryssland. Tjajkovskij drog sig inte för att använda homosexuell jargong. I sin dagbok kallade han utagerande, ”feminina” homosexuella för ”*tetki*” (små tanter, fjollor).

Men det handlade förstås inte bara om manlig prostitution under tsartiden. I imperiets huvudstad växte privat homosexuell kultur fram i diskreta salonger och hemliga klubbar. Och det gällde även Moskva. Polisen arresterade 1888 i Moskva en viss Mamajev som kommit i gräl med en annan man som han träffat på den inre ringen.

Mamajev förklarade för polisen att det inte var fråga om pengar utan om ”ömsesidig njutning”. Han hade träffat många män under sina promenader. Den inre ringen i Moskva och Nevskij Prospekt i Leningrad fortsatte även under sovjetperioden att vara mötesplatser för män som ville ha sexuella kontakter med andra män. Under den senare Sovjetperioden blev den lilla parken framför Bolsjojteatern en populär mötesplats.

Att den ryska polisen inte var lika aktiv i efterspanandet av homosexuella handlingar som i Tyskland, Frankrike och i Storbritannien hade också att göra att inom den högre aristokratin och inom det kejsrerliga hovet fanns flera homosexuella män. På toppen stod sonen till Alexander II, brodern till Alexander III och farbrodern till Nikolaj II, generalguvernören av Moskva, storfurst Sergej Aleksandrovitj, som också enligt flera andra källor var homosexuell.

Redan under tsartiden diskuterade ryska forskare och psykiatriker homosexualitetens orsaker och mer precisa diagnoser. Problemet blev mer akut när man skulle omgestalta den ryska strafflagen efter 1917. Den nya förslaget till strafflag som aldrig blev antaget bibehöll kriminaliseringen men detta ledde till juridisk kritik. Liberala ryska jurister menade att vad vuxna personer frivilligt gör inte är en fråga för staten. I den vänstersocialrevolutionäre justitiekommissariens Isaak Sternberg förslag från 1918 togs straffet för sodomi bort men även de nya sovjetiska

strafflagarna från 1922 och 1926 avskaffade straffet för samkönat sex. Istället för en åldersgräns låg gränserna vid sexuellt umgänge med minderåriga vid det som kallades sexuell mognad. Ryssland var därmed en av de första länderna i Europa vid sidan av Frankrike som avkriminaliserade homosexualitet. Förebilden här var även Napoleons sekulariserade strafflag från 1810.

Samtidigt hade den nya sovjetregeringen i sin antikyckliga kampanj inlett processer mot präster som hade haft sexuella förhållanden med noviser och ynglingar. Även kampen mot ”efterblivenhet” och en påstådd hög frekvens av samkönat sex i den Transkaukasiska republiken (Azerbajdzjan och Georgien) ledde till att förbudet mot frivilligt samkönat manligt sex mellan vuxna behölls där. Ännu kraftigare var viljan att utrota ”primitiva” seder i Centralasien, där ett system med unga ”danspojkar”, *batji*, existerade som man såg som en form av prostitution. Den uzbekiska strafflagen från 1926 innehöll åtta olika bestämmelser mot olika former av samkönat, manligt sex.

Tyngdpunkten försköts under 1920-talet genom avkriminaliseringen från juridiken till medicinen. Den sovjetiska psykiatrin och rättspsykiatrin intresserade sig för kvinnlig och manlig homosexualitet, dess orsaker och diagnostisering. Här spelade den läkaren Magnus Hirschfelds sexualinstitut i Berlin som förespråkade homosexuell frigörelse en viss roll. Den sovjetiske hälsovårdskommis-

sarien Nikolaj Semasjko hade besökt institutet i Berlin och ansåg att borttagande av avkriminaliseringen i 1922 års strafflag inte ledde till någon social skada. Hirschfelds undersökningar gick ut på att få ett biologiskt- endokrinologiskt fundament för sexuell orientering och sexuell identitet. Eftersom homosexualiteten därmed hade en biologisk grund vore ett förbud inhumant. Sexologin i Sovjetryssland begränsade sig till undersökningar av heterosexuella förhållanden och kvinnlig prostitution. Eftersom man sökte i första hand en hormonell grund för sexuell orientering och icke-konformt sex saknades vävnader för forskningsändamål. Ett försök att bota en manlig ”homosexuell” som genomfördes av en ledande biolog professor M.M. Zavadovskij blev också misslyckat. ”Passiva” manliga homosexuella ansågs mindre lämpliga för botande än ”aktiva”. Medicinens herravälde över ”homosexfrågan” var aldrig total. I en rapport från säkerhetstjänsten 1930 beskrevs en kvinna som hade motsatt sig kollektiviseringen och upplöst kolchosen; hon hade klätt sig i manskläder och kallad sig Vasilij. Kvinnor i armén som antagits mansrollen sågs som något positivt eftersom en sådan maskuliniserad kvinna kunde bidra till statens stärkande. Den sedvanliga psykiatrin liksom säkerhetspolisen såg däremot negativt på ”pederaster” som kunde bilda hemliga motståndsceller mot regimen. Det återinförande av förbudet mot frivilligt samkönat manligt sex som

skedde efter en skrivelse från G.G. Jagoda, OGPU:s chef, till Stalin berodde just på att Jagoda såg homosexuella som en hemlig kast som kunde ligga till grund för konspirationer. De kunde också demoralisera unga arbetare och soldater. Stalin godtog förslaget och detta ledde till att ett unionellt dekret från 7 mars 1934, där sodomi (*muzjeložstvo*) bestraffades med frihetsberövande på minst tre år. En brittisk kommunist, Harry Whyte, som levde i Moskva med en rysk man som hade arresterats i razzior före den nya lagens ikraftträdande, frågade i ett brev till Stalin om motivet för den nya lagen. Stalin arkiverade brevet och kallade brevskrivaren, en ”idiot och degenererad” person. I en artikel av Maxim Gorkij, ”Socialistisk humanism” från den 23 maj 1934 löd slutklämmen: ”Förinta homosexualiteten och fascismen kommer att försvinna”, ett av Gorkijs mest absurda uttalanden. Detta var ett år efter det att nazisterna hade förstört Hirschfelds institut men någon månad före ”de långa knivarnas natt” den 30 juni 1934 då ledande SA-homosexuella mördades.

Därmed var juridiken och polisen igen härskande i relation till manlig homosexualitet som från medicinsk synpunkt endast var en aspekt av en mental störning. En av staten beordrad tvångsmässig heterosexualitet härskade. Tendensen idag i Ryssland följer detta ofrihetliga spår.

Kvinnlig homosexualitet, eller lesbisk kärlek som först nyligen fått

en framträdande plats i offentligheten även i Sverige har alltså inte bestraffats i Sovjetunionen. Den har fått en relativt liten uppmärksamhet i Healeys arbete. Redan under tsartiden intresserade sig rättspsykiatrin för lesbianismen. En man hade mördat sin partner, en f.d. prostituerad som han fann i sängen med en av dennas forna kollegor. Det var tydligt att bordellernas sexarbetare inte sällan hade sexuella relationer med varandra. Men lesbianism var förstås inte bara relaterade till bordellens underklasskultur utan fanns även i de finare salongerna. Poeter som Marina Zvetajeva and Zinaida Gippius uppvisade sexuell ambivalens och lesbiskt orienterade kvinnor klädde i manlig dress. Fall fanns av transsexualism. Under 1920-talet argumenterade en maskuliniserad kvinna, Jevgenija M. för att kunna uppträda som man . I anslutning till Freud hävdade hon att kroppens verklighet och det mentala innehållet kan vara helt motsatta. Hon lyckades få ett äktenskap med annan kvinna registrerar av det statliga notariatet.

Det är att beklaga att Healeys värdefulla arbete inte fått den uppmärksamhet den förtjänar. Osynliggörandet är fortfarande aktuellt problem för många homosexuella ämnen, inte bara i Ryssland.

Östbulletinen, nr. 3, 2013, årgång 17

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

Tryckt i Stockholm 2013.

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar Oldberg

Östbulletinen utkommer med fyra nummer per år och kan rekvireras i pappersform från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 08-6696221.

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726 Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns tillgängliga på Sällskapets hemsida:

<http://www.sallskapet.org>